

حقوق شهروندی از منظر امام خمینی (ره)

دکتر مهدیه شادمانی^۱

چکیده

با وجود سابقه اندک حقوق شهروندی در ایران و با توجه به شرایط جامعه در ابتدای پیروزی انقلاب حقوق شهروندی در نزد امام خمینی (ره) مسئله و دغدغه‌ای جدی بوده است و مصادیق آن در سیره نظری و عملی ایشان مورد تأکید و توجه ویژه بوده است. با کمی بررسی در آثار حضرت امام به ویژه صحیفه امام توجه و دقت در حقوق شهروندی و حفظ حریم خصوصی افراد را در فرمایشات ایشان می‌توان یافت. همچنین فرمان هشت ماده‌ای امام خمینی (ره) در سال ۱۳۶۱ را باید به عنوان نخستین پیام حقوق بشر و شهروندی پس از انقلاب اسلامی دانست و این پیام تمام وجوه کرامت و عزت انسانی را در بر می‌گیرد و به همین دلیل با گذشت بیش از سه دهه از آن، هنوز زنده و نیازمند توجه و تحلیل و عمل می‌باشد. دستورالعملی که خطاب به همه سران و مسئولان نظام نهادها و سازمان و برای تمام زمان‌هاست و تأکیدی قاطع و همه جانبه بر قانون‌گرایی و حفظ اصول قانون اساسی و حقوق شهروندی و حریم خصوصی مردم دارد.

کلیدواژه

امام خمینی، حقوق شهروندی، کرامت انسانی، صحیفه امام

مقدمه

مسئله حقوق شهروندی از جمله مسائلی است که بسیار مورد توجه ملت‌های مختلف قرار گرفته است و متأسفانه از سوی کسانی طرح گردید که حقوق ملت‌های خود را زیر پا گذاشتند، اما در مقابل مسلمانان غافل از اینکه حقوق شهروندی از زمان پیامبر(ص) که وحدت انسانی جایگزین وحدت قومی و قبیله‌ای شده، مطرح گردیده است. (موسوی بجنوردی، مهریزی، ۱۳۹۱)

برابری و برادری همه افراد از هر نژاد و رنگ و امتیازبندی و تفاوت‌گذاری بر اساس ویژگی‌های مادی و ظاهری را مردود اعلام نموده (نساء: ۱) اسلام همه افراد بشر را از نظر حقوق و تکالیف انسانی یکسان می‌داند، زیرا همه آن‌ها در انسانیت با هم برابر و از جهت آفرینش با هم برادرند. حضرت امام خمینی(ره) به عنوان اندیشمند بزرگ اسلامی تعهد به اسلام را همسنگ پاسداری از کرامت انسانی می‌داند: «اسلام بزرگ تمام تبعیض‌ها را محکوم نموده و برای هیچ گروهی ویژگی خاصی قرار نداده و تقوا و تعهد به اسلام را تنها کرامت انسانی می‌داند». (صحیفه امام، ج ۵۶: ۱۱)

واژه ملت در صحیفه امام خمینی(ره) پس از واژه اسلام دومین واژه پرکاربرد است که این خود بیانگر اهمیتی است که امام به حقوق مردم می‌دادند و همان‌گونه که می‌دانیم در درون مایه شهروندی مفهوم ملیت نهفته است. (موسوی

بجنوردی، مهریزی، ۱۳۹۱)

در این مقاله به این پرسش پاسخ می‌دهیم که حقوق شهروندی چه جایگاه و ارزشی در منظر بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران داشته است؟

حقوق شهروندی

تعریف حقوق

حقوق از نظر لغوی جمع حق است و آن اختیارات توانایی‌ها و قابلیت‌هایی است که به موجب قانون، شرع، عرف و قرارداد برای انسان‌ها لحاظ شده است و در اصطلاح اصول، قواعد و مقرراتی است که برای تنظیم روابط بین انسان‌ها با یکدیگر و انسان‌ها با دولت وضع شده است.

تعریف شهروند

شهروند به کسی اطلاق می‌شود که تحت حمایت حکومت بوده و قوانین و مقررات آن را به رسمیت بشناسد و جزء جامعه‌ای محسوب گردد که دولت تمام امتیازات و حقوق آن جامعه را به تمام معنی قبول داشته باشد و در واقع دولت بخشی از آن جامعه به حساب آید. شهروندی موقعیتی است اجتماعی و انسانی که افراد جامعه با برخورداری از حقوق و پذیرش تکلیف در قبال حکومت انتظارات متقابلی را از دولت برای احقاق حقوق خود به ویژه در بعد خدمات دارند.

تعریف حقوق شهروندی

حقوق شهروندی در واقع مجموعه حقوقی که افراد به اعتبار موقعیت شهروندی خود دارا می‌باشند و نیز مجموعه قواعدی که بر موقعیت آنان در جامعه حکومت می‌کند گفته می‌شود. بنابراین تعریف «حقوق شهروندی» یک مفهوم نسبتاً وسیعی است که شامل حقوق مدنی و سیاسی، اقتصادی و اجتماعی

و فردی می‌باشد که چگونگی روابط مردم و دولت و موسسات شهری، و حقوق و تکالیف آنان در برابر یکدیگر را تنظیم می‌نماید که منشعب از حقوق اساسی در چارچوب قانون اساسی کشور است و به منظور رعایت و حفظ حقوق افراد و انسان‌ها در بخش کلان جامعه است.

درواقع حقوق شهروندی اطلاقی عام است بر مجموعه امتیازات مربوط به شهروندان و نیز مجموعه قواعدی که بر موقعیت آنان در جامعه حکومت می‌کند. دارنده این حقوق یعنی شهروند، به تکتک افرادی که در جامعه زندگی می‌کنند، اطلاق می‌شود، فراتر از مفهومی تحت عنوان تابعیت، بدون اعتنا به سلسله مراتب، موقعیت‌هایی متمایز برای افراد، وجود شرایطی برای به رسمیت شناخته شدن، حاکمانی خاص و حکومت شونده‌گان خاص و در مقابل مبتنی بر رابطه‌ای چندسویه بین دولت، جامعه و شهروندان و وجود یک اخلاق مشارکت و موقعیتی فعالانه. به عبارتی دیگر مجموعه حقوق و امتیازاتی که به شهروندان یک کشور با لحاظ کردن دو اصل کرامت انسانی و منع تبعیض، برای فراهم‌سازی زمینه رشد شخصیت فردی و اجتماعی شهروندان در نظام حقوقی هر کشور تعلق می‌گیرد، حقوق شهروندی نام دارد. (قاضی پور: ۴-۵)

شهروند از دیدگاه اسلام

در اسلام، انسان، موجودی اجتماعی است که البته اجتماعی بودن او را باید با فردیت او به عنوان یک انسان و یک مسلمان در نظر گرفت. بنابراین در اسلام دامنه شهروندی بسیار گسترده‌تر از مفهوم امروزی است و به طور کلی با وجودی که دین اسلام عملاً به پیروان خود در سراسر جهان، ملیت و ویژه‌ای بخشیده و همه در زیر یک شعار و پرچم آورده است، مع‌ذک و وابستگی آنان

به سرزمین و تاریخ و فرهنگ ملی خود را انکار نکرده است. تنها معیار برتری افراد بر یکدیگر را تقوای الهی معرفی می‌کند. (حجرات ۱۳)

قرآن در خطابات خود تمامی مردم را مورد خطاب قرار می‌دهد و ذکری از قبیله خاص، ملت یا نژادی به میان نمی‌آورد. در اسلام اصل تساوی مجازات برای همه افراد اعم از مرد و زن مسئول، غیرمسئول به طور یکسان اعمال می‌شود و حق اقامه دعوا در مقابل تخلفات مقامات حاکم بر همه مردم پیش بینی شده بود. وجود دیوان نظام خود شاهی است بر این مدعا که مردم می‌توانستند از حاکمان و عمال آن‌ها شکایت کنند.

حقوق شهروندی از دیدگاه حضرت علی (ع)

اولین امام شیعیان، حضرت امیرالمومنین علی (ع) حق رهبر بر مردم و حق مردم بر رهبر را بزرگ‌ترین حق در میان حقوق الهی ذکر فرموده و اصلاح جامعه را وابسته به اصلاح هر دو دانسته‌اند؛ چنان که اگر رهبر و مردم، هر دو به وظایف خویش عمل نمایند و حقوق طرف مقابل را پاس دارند، حق در آن جامعه عزت می‌یابد و راه‌های دین پدیدار شده و نشانه‌های عدالت برقرار و سنت پیامبر (ص) پایدار می‌گردد. در این صورت، مردم بر تداوم حکومت امیدوار می‌شوند و دشمن از آرزویش مأیوس می‌گردد.

امام علی (ع) در نامه خودشان به مالک می‌فرماید: «قلب خود را از مهربانی و دوستی و لطف بر مردمان لبریز ساز و مبادا نسبت به آنان چون جانور درنده آزار کننده باشی که خوردنشان را غنیمت شماری؛ زیرا مردم دو دسته‌اند، دسته‌ای برادر دینی تواند و گروهی دیگر در آفرینش با تو همانند».

با دقت می‌توان تمام حقوق شهروند را از این جمله امام علی (ع) استخراج کرد که مردم یا با تو برادر دینی هستند یا در آفرینش با تو یکسانند و باید پذیرفت عین حقوق بشر را آن حضرت ترسیم نموده است. (همان)

موضوع حقوق اجتماعی، عدالت، مساوات و مبارزه با ظلم و ستمگری و تجاوز، از مسائلی است که در نهج‌البلاغه بسیار مورد توجه قرار گرفته است. در فرامین حضرت علی (ع) بحث‌های بسیاری در خصوص انواع حقوق در جامعه بشری مطرح شده است.

عناصر حقوق شهروندی

در تقسیم حقوق شهروندی اقسام سه‌گانه حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی در نظام حقوقی غرب مطرح گردید. تقسیم‌بندی را به طور خلاصه می‌توان به شرح ذیل توضیح داد:

الف. حقوق شهروندی

۱. حقوق مدنی

۱-۱ حق آزادی: آزادی یکی از مفاهیم بدیهی و ممتنع است. اینکه مفهوم آزادی بسیار روشن است، لیکن ارائه تعریف واحدی از این کلمه که به روشنی معانی آن را بیان کند کار دشواری است. «آزادی عبارت است از اینکه انسان، حق داشته باشد، هر کاری را که قانون اجازه داده است، انجام دهد و آنچه قانون منع کرده و صلاح او نیست مجبور به انجام آن نگردد (قربانی، ۱۳۸۳: ۱۸۴) در واقع آزادی دارای دو وجه سلبی و ایجابی است که وجه ایجابی آن به معنای توان انتخاب و تصمیم‌گیری به اختیار خویش و به دور از فشار نیروهای خارجی است و همین مفهوم از آزادی به معنای حاکمیت فرد بر خویشتن است. (حقیقت، ۱۳۸۱: ۲۴۴)

در تعریف دیگر از آزادی آمده: آزادی عبارت است از اینکه اشخاص بتوانند هر کاری را که مایل به آن باشند انجام دهند، مشروط بر اینکه عمل آنان به حقوق دیگران صدمه‌ای وارد نسازد. (قاسم‌زاده، ۱۳۳۶: ۴۴)

منظور از آزادی در این بحث در قلمرو سیاسی و اجتماعی و به تعبیر بهتر آزادی حقوقی است که در آن سخن از حکومت، قانون و مجری قانون است که تا چه اندازه می‌توانند آزادی افراد را در عرصه‌های مختلف زندگی تعیین نمایند. از نظر امام خمینی (ره) آزادی جزء اولین حقوق مردم است و موهبتی از جانب ذات باری تعالی و حکومت‌ها نمی‌توانند این حق را نادیده بگیرند. ایشان در این رابطه می‌فرمایند: «حق اولیه بشر است که من می‌خواهم آزاد باشم من می‌خواهم حرفم آزاد باشد». (صحیفه نور، ۱۳۸۵، ج ۳: ۵۱۰)

از نظر ایشان حکومت نه تنها باید دغدغه‌ی آزادی شهروندان را داشته باشد، بلکه باید اسباب تضمین آن را فراهم آورد همان‌گونه می‌فرماید: «باید ..... آزادی‌ها در حدود قوانین مقدس اسلام و قانون اساسی به بهترین وجه تأمین شود» (صحیفه نور، ۱۳۸۵، ج ۱۲: ۲۸۳)

اقسام و ابعاد آزادی را با عنایت به دیدگاه‌های امام (ره) می‌توان به شکل زیر تقسیم‌بندی نمود.

۱-۱- آزادی اندیشه

مهم‌ترین و طبیعی‌ترین حق هر فرد از افراد بشر است. با توجه به منابع اسلامی اعم از قرآن و سنت در می‌یابیم که آزادی اندیشه از خصوصیت‌های دین اسلام است؛ چراکه در قرآن و روایت از تفکر تعقل بسیار سخن به میان آمده است. امام در باب آزادی اندیشه می‌فرماید: «..... مردم عقیده‌شان آزاد است

کسی الزامشان نمی‌کند که شما باید حتما این عقیده را داشته باشید» (صحیفه نور، ۱۳۸۵، ج ۱۰:۹۴) ایشان انسان کامل را کسی می‌داند که با برهان، اعتقادات خود را اظهار کند و دلالت آیه‌ی «لا اکراه فی الدین» را بر منع تحمیل عقاید به افراد می‌دانستند. (صحیفه نور، ۱۳۸۵، ج ۱۴: ۹۴)

۱-۲-۲ آزادی مذهب

هرکس آزاد است هر مذهبی را می‌خواهد انتخاب کند و هیچ‌کس نمی‌تواند او را بر پذیرش مذهب خاصی اجبار نماید همچنین هر فردی می‌تواند بدون محدودیت مذهب خود را تغییر داده و مذهب جدیدی را برای خود انتخاب نماید. با عنایت به آیه ۲۵۶ سوره مبارکه بقره که بقره نمی‌توان بالاچار دین را در قلب مردم به وجود آورد و عقیده ایمان را از کسی سلب نمود. این یک واقعیت تکوینی است و به هیچ‌وجه قابل انکار نیست و حکم تشریحی مذکور در آیه فوق تصدیق‌کننده‌ی این واقعیت است. از این رو دینداری، یعنی گرایش آزادانه و فارغ از اجبار به دین و پذیرش آن بر اساس آگاهی و اختیار (حقیقت، ۱۳۸۱: ۲۵۱). در اسلام اقلیت‌های مذهبی همچون مسلمانان عضو جامعه اسلامی محسوب می‌شوند. امام خمینی (ره) در مورد آزادی اقلیت‌های دینی فرمودند: «اسلام بیش از هر مسلکی به اقلیت‌های مذهبی آزادی داده است. آنان نیز باید از حقوق طبیعی خودشان که خداوند برای همه انسان‌ها قرار داده است بهره‌مند شود. ما به بهترین وجه از آن‌ها نگهداری می‌کنیم. (صحیفه نور ۱۳۸۵؛ ج ۱۴: ۳۶۴)

۱-۳-۱ آزادی بیان

از نظر اسلام بیان واقعیت چه در قلمرو مادی چه در قلمرو معنوی نه تنها آزاد است، بلکه کسی که اطلاعی از حقایق داشته باشد و قدرت بیان آن‌ها را در

خود احساس کند و با این وجود ساکت بماند و مردم را از دریافت آن حقایق محروم کند، مسئول است و عقوبت خواهد شد. (جعفری ۱۳۷۰: ۴۲۵) در رابطه با این حق امام می‌فرمایند: «در جمهوری اسلامی هر فردی از حق آزادی عقیده و بیان برخوردار خواهد بود. (صحیفه نور، ۱۳۸۵، ج ۵: ۱۳۹) «مملکت متمدن آن است که آزاد باشد، مطبوعاتش آزاد باشد، مردم آزاد باشند در اظهار عقاید و رأی‌شان» (صحیفه نور، ۱۳۸۵، ج ۵: ۳۳)

۱-۴ آزادی سیاسی

خداوند انسان‌ها را بر سرنوشت اجتماعی خویش حاکم ساخته و به آن‌ها حق تعیین سرنوشت اجتماعی سیاسی خود را داده است. از مصادیق آزادی سیاسی، حق آزادی رأی و تعیین سرنوشت است. امام خمینی (ره) در این رابطه می‌فرماید: «اسلام به ما اجازه نداده است که دیکتاتوری کنیم. ما تابع آرای ملت هستیم. ملت ما هر طور رأی داد ما هم از آن‌ها تبعیت می‌کنیم. ما حق نداریم، خدای تبارک تعالی به ما حق نداده است، پیغمبر اسلام به ما حق نداده است که ما به ملتمان یک چیزی را تحمیل کنیم» (صحیفه نور، ۱۳۸۵، ج ۳۴: ۱۱)

ب. حقوق سیاسی

از نظر امام خمینی (ره) آزادی گروه‌بندی سیاسی اجتماعی و احزاب در چارچوب قانون رسمیت داشته و تا زمانی که این گروه‌ها و احزاب به اقداماتی از قبیل توطئه و جاسوسی دست نزنند می‌توانند فعالیت کنند. «احزاب آزادند که مخالفت با ما یا هر چیزی بکنند، مادامی که اقداماتشان مضر به کشور نباشد.» (صحیفه امام، ج ۵: ۴۸۲)

همچنین امام خمینی (ره) انتقاد را هدیه‌ای الهی، امری سازنده و موجب رشد جامعه و انسان می‌داند و معتقد است که هرگونه انتقاد و اعتراضی اگر به قصد توطئه و انتقام جویی نباشد و با رعایت موازین اخلاق و حدود شرعی صورت گرفته باشد هرکسی، ولو زمامدار امور مسلمین جایز است.

ایشان می‌فرمایند: «انتقادات آزاد است، به اندازه‌ای که نخواهند یک کسی را خفیف کنند، یا گروهی را خفیف کنند و از صحنه خارج کنند، انتقاد برای ساختن، برای اصلاح امور لازم است.» (همان، ج ۲۱: ۴۲۹)

از نظر امام، آزادی تشکیل اجتماعات و مشارکت در صحنه‌های اجتماعی و سیاسی، از اهداف اساسی انقلاب است. ایشان معتقد بودند که باید به احزاب و گروه‌ها اجازه فعالیت داده شود، مشروط به اینکه به توطئه و انجام فعالیت‌های مضر به مردم دست نزنند.

ج. حقوق اجتماعی

با بررسی سیره نظری و عملی امام خمینی (ره) مشخص می‌شود که ایشان همواره بر ریشه‌کن شدن نابرابری‌ها و برخورداری مردم از فرصت‌ها و امکانات زندگی به طور مساوات تأکید می‌کردند از این رو ایشان شکاف شدید طبقاتی در جامعه را نمی‌پذیرفتند و از بین رفتن آن را تأکید داشتند. همچنین ایشان تأکید می‌کردند: «در اسلام، تُرک و کُرد و فارس و بلوچ و لُر و ترکمن و ... مطرح نیست، اسلام برای همه است و جمهوری اسلامی حق همه گروه‌ها را با عدالت اسلامی ادا خواهد کرد.»

از نظر امام خمینی (ره) همه اقشار ملت در جمهوری اسلامی باید در رفاه باشند. در جمهوری اسلامی برای فقرا فکر رفاه خواهد شد. مستمندان به حقوق

خودشان می‌رسند. (همان، ج ۶: ۵۲۵)

همچنین موضوع عدالت اجتماعی برای امام خمینی (ره) موضوعی محوری است و حتی به نوعی هدف جمهوری اسلامی محسوب می‌شود. در اندیشه امام عدالت اجتماعی به معنای برابری محض افراد با یکدیگر نیست. ایشان متحقق ساختن عدالت بر اساس اندیشه اسلامی را نه به معنای آزادی کامل فرد و نه بر اساس برابری محض با یکدیگر می‌دانستند، بلکه در عین حال به افراد برای استفاده از خلاقیت ابتکار آزادی و اختیار قائل می‌شدند. در واقع باید بر اساس نظر ایشان فعالیت‌های اقتصادی با سازوکارهایی در نظر گرفته شود که شکاف شدید طبقاتی را از بین ببرد. (عظیمی، میرحسینی، ۱۳۹۳)

نگاهی به سایر بیانات رهبر فقید انقلاب اسلامی

- همه در برابر قانون یکسان‌اند در اسلام برای مجازات مجرمین فرقی بین گروه‌ها نیست و همه در برابر قانون برابر هستند. (صحیفه نور، ج ۶: ۲۵۳)

- همه در پیشگاه قضاوت اسلامی مساوی بوده و نیز به همان اندازه که اغماض از مجرمین گناه بزرگی است، تعرض نسبت به بی‌گناهان از گناهان نابخشودنی است. (صحیفه نور، ج ۲۰: ۴۶)

- اهانت کردن به یک آدمی، ولو این آدم هم خودش یا آدم مخالف باشد، مثلاً چه باشد باز حق اهانت نیست. این حق است که جزایش را به او بدهند، دیگر چرا اهانت به او بکنند؟ (صحیفه نور، ج ۹: ۲۸۷)

- حتی آن کس که مستحق حدود الهی است از قتل و دیگر جزاها، باید از عطف مأموران تا پای دار و محل مجازات برخوردار باشد. (صحیفه نور، ج ۱۸:

(۲۳۷)

- امام خمینی (ره) در خصوص قانونی بودن جرم و مجازات فرمودند: «باید این طور باشد که کسی که بی گناه است، حتی مانع بشود از این که یک حرف تند به او بزنند. آن‌ها هم که گناهکارند، حق نیست به این که با آن‌ها معامله غیر انسانی بشود. مستحق اعدامند، اعدام باید بکنند، اما زاید بر آن بخواهند کارهایی بکنند بدانند که مسئول هستند. (صحیفه نور، ج ۱۶: ۲۵۳)

- مبنای مجازات در اسلام، حفظ حقوق بشر است. آن شارعی که راضی نیست به یک بشر که هیچ، به یک حیوان ظلم بشود، امر می‌کند باید این جرم را کرده است، این حد را بخورد. این برای این است که مصلحت بشر را دارد ملاحظه می‌کند، برای حفظ حقوق بشر است. حدود الهی برای حفظ حقوق بشر است. بشر هم حق حیات دارند. اگر نکشند آن آدم جانی را و آن آدمی که آدم کشته است، آدم کشی زیاد می‌شود.... حق بشر را اسلام دارد رعایت می‌کند. (صحیفه نور، ج ۶: ۱۷۶ - ۱۷۷)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه‌گیری

حقوق شهروندی در حقیقت نماینده یک نیاز ذاتی و فطری انسان‌ها در اجتماع است به همین جهت قابل سلب از شهروندان نیست. از منظر امام خمینی (ره) رعایت حقوق شهروندی شرط تحقق یک اجتماع مرفعی است و در حقیقت حقوق شهروندی را موهبتی الهی دانسته که هیچ مقامی حق سلب آن را ندارد و تفاوت‌های بشری نمی‌تواند در کیفیت و کمیت آن اثرگذار باشد. در حقیقت شاکله دیدگاه امام خمینی (ره) در خصوص حقوق بشر آن است اگر اسلام ناب در جامعه پیاده شود، دغدغه‌ای در قالب حقوق شهروندی از قبیل آزادی، آزادی اندیشه، آزادی بیان، حق تعیین سرنوشت وجود نخواهد داشت.

- ۱- حقیقت، سیدصادق و سیدعلی موسوی. (۱۳۸۱). مبانی حقوق بشر از دیدگاه اسلام و دیگر مکاتب، تهران: نشر موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، چاپ اول.
- ۲- امام خمینی (ره). (۱۳۸۵). صحیفه امام (دوره ۲۲ جلدی)، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ چهارم.
- ۳- عظیمی دولت آبادی، امیر، مهسا میرحسینی. (۱۳۹۳). شماره ۱۳، ص ۱ تا ۱۹ فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه انقلاب اسلامی.
- ۴- جعفری، محمدتقی. (۱۳۷۰). تحقیق در دو نظام حقوق جهانی بشر، تهران: دفتر خدمات حقوق بین الملل، چاپ اول.
- ۵- قربانی، زین العابدین. (۱۳۸۴). اسلام و حقوق بشر، تهران، نشر سایه، چاپ اول.
- ۶- قاسم زاده، قاسم. (۱۳۳۶). حقوق اساسی فرانسه، انتشارات دانشگاه تهران.